

אברהם ארואטי:

”על הקוראים לחוש בניחוח הזר”

1. אם המתרגם נאמן למחברה של היצירה, הוא יהיה נאמן לא כל שכן גם לקוראי תרגומו. על התרגום להיות בבואה מדויקת ככל האפשר של המקור, ואל לו למתרגם להירתע שמא קוראיו יחשבו שתרגומו מסורבל או קשה לקריאה, כל עוד הוא סבור ששיקף נאמנה את המקור, על רוב מאפייניו, בתרגומו, וכל עוד העברית של תרגומו יפה, תקינה וקולחת. זאת ואף זאת, אני סבור שגם הקוראים בעצמם ישמחו לדעת שהתרגום שבו הם מעיינים מנסה לקרבם אל לשון המקור וסגנונה, ולא להפך – לסגל לתרגום כל מיני מאפיינים שזרים לרוח המקור, אך אולי מקובלים במשלב היומיומי של שפת היעד.

דברים אלה יפים הן לתרגומי פרוזה הן לתרגומי שירה; אולם עתה אמקד את הדיון באלה האחרונים. כל האומר לתרגם שירה יוונית ורומית שומה עליו לרכוש לו בקיאות בכל רזי הדקדוק והתחביר של שתי הלשונות הקלאסיות האלה; עליו גם להיות מצוי בספרותן ובעולמם של מי שהשתמשו בהן כשפת אם; עליו להכיר את כללי הפרוזודיה ומגוון המשקלים שהם חלק בלתי-נפרד מן השירה הקלאסית ואולי אף המאפיין המובהק ביותר שלה. אפשר שדברים אלה נשמעים מובנים מאליהם, אך לא היא, שכן כבר פורסמו בעברית ”תרגומי שירה” מיוונית ומרומית, שנעשו על ידי מי שאינם שולטים כהלכה בשפות עצמן ואף אינם מצויים דיים בעולמן התרבותי. למתרגם השירה הקלאסית דרושה אפוא הכשרה מעמיקה הן בלשון המקור הן בתרבות הרוחנית שממנה צמחה שירתה.

אם המתרגם כבר רץ ביוונית וברומית – וריצה זו נקנית בשנים ארוכות של קריאה ולימוד, וכמובן שגיאות ותיקונן – אז בוודאי כבר ידע לבחון היטב כיצד יש לתרגם את היצירה השירית לעברית: מהו המשלב המתאים; כיצד, אם בכלל, לשמור על המשקל; איך לתת לקוראיו את התחושה, שהיצירה כאילו נכתבה בעברית במקורה. התשובות על שאלות אלה מחייבות לעתים ויתורים על אי-אלה מאפיינים של לשון המקור על מנת לצקת אותה לעברית נהירה וקולחת. יש שצריך גם לוותר על תרגום מילה או ביטוי באופן מילולי, כי התוצאה תהיה אולי מדויקת, אך זרה לאוזניהם של קוראי העברית. כאן נדרש המתרגם להכריע מה הוא בבחינת מילולי וטוב ומה מילולי ולא יצלח, ובתום תהליך זה עליו לקוות שעשה את הבחירות הנכונות.

3. המטפורה הנוקבת מכולן למלאכת התרגום היא, לדעתי, היותו של המתרגם בוגד. באיטלקית זה מצטלצל יפה יותר: traduttore – traditore, ואף בצרפתית: Traduire, c'est trahir. עם זאת אני סבור שלא קיים מתרגם שבוגד בטקסט המקורי בכוונה ובזדון, כי הרי מטרתו העיקרית נובעת מפגנות רצונו להנחיל לקוראיו, שאינם יודעים את שפת המקור, יצירה מתורגמת שבאמת נאמנה למקורה. אפשר לפרוט עיקרון כללי זה לפרטים רבים, אך אתמקד כאן בפרט המרכזי כאשר ניגש המתרגם לצקת שירה יוונית או רומית לעברית.

יש מתרגמי שירה קלאסית שבחרים לוותר על שמירת משקל המקור, וזו גישה לגיטימית ובעלת יסודות מוצקים המקובלת גם בתרגום שירה מיוונית ומרומית ללשונות אחרות. אף אני תרגמתי את הומרוס ויתרתי על שמירת הֶקְסָמֶטֶר הֶדְקְטִילִי. אמנם אינני מבין מדוע בוחרים חלק מאותם מתרגמים לכנות את תרגומם "שירה" או "תרגום שירה": הרי אם ויתרת על משקל המקור, ואף לא הורקת את היוונית למשקל אחר כלשהו, המתאים כביכול לעברית יותר מן המשקל היווני, כי אז מה בין תרגומך לשירה? על פי התפיסה הקלאסית (והרי בתרגום שירה קלאסית עסקינן), אין בין תרגום כזה לבין שירה ולא כלום, כי חלוקת הטקסט המתורגם לשורות קצוצות שאינן משוקלות לא הופכת אותו לשיר, או לפחות לא לשיר קלאסי.

אם לשונו של התרגום היא בעלת סממנים שיריים אחרים, כגון לשון גבוהה, מצלול מיוחד או סדר מילים לא שגרתי, אז מן הראוי לכנות את סגנונו של התרגום בשם פרוזה פיוטית, אך לבטח לא שירה. אחרת, לטעמי, חוטא המתרגם באחיות עיניים ומוליך שולל את קוראיו. שיטה נוספת, ונהוגה גם היא בתרגום ללשונות אחרות, ואף על פי כן דומני שאינה ראויה, היא להמציא מעין משקל אֶד הוּק, כלומר כזה שהמתרגם קובע את עקרונותיו לצורכי תרגום מסוים, ושאינו הוא מופך כמשקל אמיתי ומוסכם, אשר בו נכתבה כבר שירה מקורית או מתורגמת. ואני שואל – מה התועלת בכך? אם כבר רוצה המתרגם לתת תחושה של משקל המקור, עליו להתאמץ ולחקות משקל זה בדיוק מרבי, וכבר מתרגמים רבים וטובים, בעבר ובהווה, הוכיחו בעליל שהדבר אפשרי.

4. בנוגע לאמירתו של לואיס קרול: ברי שעל התרגום לשקף נאמנה את מובנו של המקור, אך מה באשר למוזיקה שלו, לניגון המילים על הלשון? מתרגם רגיש אינו יכול שלא להביא היבטים אלה בחשבון, והם בעלי חשיבות מכרעת הן בתרגום פרוזה הן בתרגום שירה עתיקה. מדוע? העתיקים נהגו לקרוא כל יצירת ספרות בקול רם ולא קריאה שבלב, אפילו בעת שקראו בביתם לבדם. לכן בוודאי היה משקל רב לניגון המילים ולמוזיקליות ערבה לאוזן. גם קוראי התרגום זכאים להנאה כזו, והמתרגם צריך למסור בידם תרגום שנעים לא רק לקראו אלא גם להשמיעו! המוזיקה של השפה וניגונה קשורים קשר ישיר למשלב הלשוני שבו המתרגם בוחר. כשאני קורא בהומרוס, למשל, ומנסה לדמיין כיצד עליו להישמע בעברית, נראה לי אך טבעי שלפסוקי האיילאדה והאודיסאה יהיה נופך מעט ארכאי. היוונית ההומרית לא הייתה מעולם שפת דיבור, אלא שפת שירה שהורכבה מדיאלקטים שונים של היוונית; היא כוללת מאפיינים לשוניים שאינם מופיעים בפרוזה היוונית הקלאסית וכן צורות ארכאיות משלביה המוקדמים של התפתחות השפה. לפיכך לשון תרגומם העברי של האפוסים ההומריים לא תהיה שפת היומיום, אך גם לא לשון נמלצת מדי; על הקוראים (ובמקרה של הומרוס אולי גם המאזינים) לחוש בניחוח הזר של הטקסט המתורגם לעומת שפת הדיבור השגורה על לשונם. ואולם זרותו של הטקסט צריכה לשמש כעין תמריץ להיכרות מעמיקה יותר עמו. זאת אני אומר על סמך העמקה במקור היווני, שמדי קראי בו אני שב ומשתכנע כי לתרגם את הומרוס – או כל שירה אפית הרואית מן המסורת היוונית-רומית – לשפת השיחה הרגילה וללשון

שאינה עולה קצת מגובה העיניים, הרי זה לחטוא למקור ובמובן מסוים גם להמעיט ביכולתם של קוראי התרגום להתמודד עם סגנון שלא הכירו כמותו.

אטעים זאת באמצעות דוגמה פשוטה. אחד מתאריי הידועים של אודיסאוס הוא *polymetis*. תרגומו המילולי לעברית הוא רבת־תשייה או רב־עצה; אפשר כמובן להמיר זאת בתואר אחר כגון פיקח או נבון, שהם אולי נפוצים יותר בשפת הימיים השוטפת, ואולם תרגום כזה מוותר הן על דיוק בהעתקת המקור הן על צביונו המיוחד של התואר. גם ביוונית מדובר כאן בתואר מורכב: *poly* (רב), *metis* (עצה, תושייה); ואם בעברית אין אנו מרכיבים להשתמש בתואר מורכב זה, הרי גם בשירה היוונית המצויה בידינו חלק הארי של מופעיו הוא אצל הומרוס, וכמעט תמיד לתיאורו הבלעדי של אודיסאוס. דומני אפוא שלתרגומו לעברית כ"פיקח" או "נבון" גורע משהו מייחודיותו. אסייג ואומר שדברים אלה יפים על פי רוב לתרגום בפרוזה, משום שאם נבחר לשמור על משקל המקור בתרגומו, הרי שלפעמים נהיה אנוסים לתרגם, למשל, "פיקח", הואיל ומספר ההברות במילה זו והטעמתה יהיו נוחים יותר מבחינת ההתאמה למשקל.

תחושה דומה עולה בי גם למקרא הטרגדיות היווניות ששרדו והגיעו אלינו. כשאני מעיין בטקסט היווני, וכוונתי כאן בעיקר לאייסכילוס ולסופוקלס, איני יכול שלא לתהות אם קהל הצופים העתיק בתאטרון דיוניסוס באתונה היה מסוגל להבין על נקלה את התחביר המורכב ולשונם העשירה ורווית הארמוזים של משוררים אלה. אני אף סבור שצדק שלמה דיקמן כשתרגם את סופוקלס, למשל, כשם שתרגם. המשלב הגבוה של לשונו בעלת המאפיינים המקראיים משקף נאמנה את תחושת ההיפעמות שעולה כשקוראים את המקור היווני. ואם פה ושם ישנם מילה או ביטוי לא מוכרים, אז אפשר וצריך לחפשם במילון, לתועלתם ולרווחם הגדול של הקוראים. מאז ומעולם סברתי שחויית הקריאה מזמנת לנו הנאה כפולה: עונג מן הסיפור עצמו ומן הרעיונות העולים ממנו מזה, וסיפוק שבלימוד מילים ודרכי ביטוי חדשות מזה. כשאני מתרגם אני רוצה לחשוב, ראשית, שלא נותרו בעבודתי פגמים רבים מדי, ושנית, שקוראי, בהווה ובעתיד, ייהנו וישכילו מתרגומי, כשם שאני לומד – ויש לקוות מתקדם – מקריאת תרגומיהם של אחרים, קודמי ובני זמני.

6. מה הופך תרגום ליצירת אמנות? כמאמר הפתגם הרומי *ars est celare artem*, כלומר, אמנות היא להסתיר את האמנות. אם נייחד זאת לתרגום, הרי שהכוונה לתרגום קולח וברור, שמתוך קריאתו לא ניכר המאמץ הרב שהושקע בהכנתו. אך דומני שלא די בואת, כי לעתים דווקא המאמץ הגדול (גם אם הוא ניכר), המאבק והנחישות לשמור על מאפיינים רבים ככל האפשר של לשון המקור וסגנונו, הם אלה שבסופו של דבר הופכים את מעשה התרגום ליצירת אמנות אמיתית ועושים אותו יפה לא רק לשעתו, אלא לכל עת.

דוגמה חשובה לעניין המאמץ הכרוך בתרגום שירה הוא עניין שמירת המשקל המקורי. אין עוררין על כך שמאפיינה המובהק של השירה היוונית־רומית הוא משקלה. טורים חסרי משקל אינם נקראים שירה כי אם פרוזה. יפה ניכר הדבר במונח הרומי לפרוזה: *sermo solutus*, כלומר, דיבור משוחרר. משוחרר ממה? מכבלי המשקל, כמובן. ציורי מכך הוא הביטוי היווני

לאותו מונח: psiloi logoi, כלומר, מילים עירומות, בניגוד למילות השיר העוטות עליהן כביכול את בגדי המשקל. זאת ועוד, סוגות שירה שונות נתאפיינו על פי משקלן: ההקסמטר הדקטילי הוא משקלו של האפוס; הדו־טור (דיסטיכון) האלגי הוא משקל האלגיה והאפיגרמה (על פי רוב); הטרִימטר הימבי הוא משקלם של חלקי הדיאלוג בטרגדיה, וכו'. מתרגם השירה חייב אפוא לשאול את עצמו אם אפשר להריק את משקל המקור אל העברית, מה מחירה של הרקה זו מבחינת הדיוק המילולי בתרגום המקור וכיצד תשפיע זניחת המשקל על אופייה ושיריותה של היצירה המתורגמת.

מובן שאין כאן תשובה חד־משמעית וגורפת. אומר את מה שהוא בבחינת עובדות: יש משקלים קלאסיים שהתאקלמו יפה בעברית: ההקסמטר הדקטילי, הדו־טור האלגי והטרִימטר הימבי הם דוגמאות ברורות לכך. אם אפשר אפוא לשמר את המשקל בלי לפגום במעלותיה האחרות של היצירה, דהיינו, קסמה הסיפורי והעלילתי (אם באפוס עסקינן), המתח הדרמטי (כשמדובר במחזות), מורכבותה או פשטותה התחברית והלקסיקלית – כי אז רצוי מאוד לחקות את המשקל בלשון התרגום. אם ניטול למשל את המשקל מן האפיגרמה (היא המכתם השירי), שהיא קצרה מטבעה, הרי שנטלנו ממנה את נשמת אפה. הלא אין לה יופי סיפורי כה רב שיהפוך אותה למרגלית ספרותית, ואילו המשקל מחדד כאן את יופייה הסימטרי ומעביר את תוכנה באופן מדוד ובקצב מוגדר, כך שהיא מוטמעת למעשה בזיכרון שומעיה. יוצא אפוא שתרגום ככלל ותרגום שירה בפרט הוא אמנות האיוון. חייב המתרגם לשים על כפות המאזניים היבטים מורכבים רבים, שמקצתם סקרתי כאן, ולשקלם היטב כדי להביא את היצירה המתורגמת לשלמותה האמנותית הרצויה.

7. לפני עשרים שנה בערך, בראשית שנות העשרים לחיי, החלטתי לרכוש לי באופן עצמאי ידיעות ברומית וביוונית עתיקה בעיקר כדי לקרוא את ורגיליוס והומרוס בלשון המקור. זו היתה מלאכה קשה, רבת טלטלות ולעתים מתסכלת מאוד, אך בסופו של דבר הגעתי לשליטה סבירה בשתי הלשונות הללו. רק אז החלטתי להירשם לאוניברסיטה, לחוג ללימודים קלאסיים, וללטש את ידיעותי. הבנתי, שגם אם העמקתי יפה בסוגיות הלשון והספרות העתיקה, עדיין היו הדברים בבחינת חומר היולי בלבד, ואני שמח שעוד נתמזל מזולי וזכיתי לשמוע תורה מפיהם של גדולים וטובים בחוג.

בקורסי השפה המתקדמים נוטלים בדרך כלל יצירה כלשהי, בפרוזה או בשירה, ובמהלך מסמטר שלם מתרגמים אותה אט אט, תוך ליבון בעיות שונות ומגוונות העולות מן הטקסט. שמתי לב, שרוב התלמידים מכינים יפה את שיעורי הבית וכותבים תרגום מלא של הקטעים הנלמדים בכל שיעור, וכשמגיע תורם בכיתה לקרוא ולתרגם, הם מקריאים את תרגומם מן הדף, לאחר שהקריאו את המשפט או המשפטים במקור. תמיד סברתי שזה דווקא פוגם בתהליך הטמעת השפה. "לא באנו לכאן כדי ללמוד תרגום" טענתי, "אלא כדי ללמוד את השפה. כשם שלומדי אנגלית, למשל, לא יכתבו תרגום של כל קטע שהם מתבקשים לקרוא, כך יש להשתדל לעשות גם ביוונית וברומית: לקרוא מן הדף ולתרגם על פה." מי שהתנסה בלימוד הלשונות הללו, יודע כי הן מורכבות פי כמה מרוב השפות המודרניות. לכן לתרגם על פה מן הדף מצריך

חזרות רבות על הטקסט בבית, על מנת לא לגמגם בשיעורים, ומי שאינו בטוח בעצמו יכול תמיד להכין גם תרגום כתוב, למקרה חירום בשעת אמת. כך עשיתי אני בכל מקרה, ומצאתי שיש בזאת תועלת מרובה. טענתי, כאמור, כי אין מטרתי לתרגם תרגום ספרותי טוב, אלא להבין לצרכי האישיים את מה שכתוב ביוונית וברומית; לכן, לצורכי הלימוד, לא הכינותי תרגומים בכתב, אלא נהגתי לשנן את תרגומי במחשבה, תוך קריאה חוזרת ונשנית של המקור. כל זה השתנה בראשית שנת 2007, כאשר פנה אלי המתרגם והמו"ל ראובן מירן ושאל, אם ארצה לתרגם כמה יצירות פילוסופיות קצרות מיוונית ומרומית לסדרת הפילוסופיה בהוצאת נהר ספרים. הסכמתי בחפץ לב. כאן התחולל מהפך אישי: הפכתי ממתרגם בעבור עצמי למתרגם בעבור קהל קוראים רחב. מאז אותה חוויית תרגום נעימה של המדריך מאת אפיקטטוס הסטואי וכן כמה דיאלוגים של סנקה, לא חדלתי מלתרגם. לעתים אני מהרהר מה היה קורה לולא פנה אלי ראובן. האם בכל זאת הייתי פונה לנתיב התרגום? אפשר שכן, אך אין לדעת.